

Filosofie a kritičnost [1995]

Slovo „kritika“ a „kritičnost“, ve filosofii hojně užívané zejména od doby Kantovy, je odvozeno od řeckého slovesa KRINEIN, což znamenalo jednak rozlišovati a na základě rozlišení vybírat (ve velmi širokém smyslu), ale potom také posuzovati a rozsuzovati, a to jak soudcovsky, tak myšlenkově. Schopnost rozlišovat mají již zvířata a dokonce rostliny, na základě „kritického“ rozlišení si vybírají potravu, resp. živiny. Když si rostlina nebo živočich nedokáže vybrat správně a dopustí se chyby, onemocní a případně uhynou. Člověk je ovšem tvor myslící; Pascal napsal, že v myšlení spočívá veškerá důstojnost člověka. Hned se však táže: co je toto myšlení? Snad můžeme mluvit o nějaké nižší formě myšlení i u některých vyšších živočichů, ale schopnost člověka se v myšlení tázat, co to je myšlení, je jedinečná a nemá obdoby. Předpokladem kritiky v novodobém a zejména moderním smyslu je tedy nejen myšlenkové rozlišování, ale zejména schopnost rozlišovat mezi myšlenkami, tedy schopnost reflexe. Jakousi prvopočáteční podobu kritičnosti můžeme zjišťovat už v prastarých dokumentech, pokud se dochovaly, ale skutečná kritičnost se mohla začít rozvíjet teprve díky řeckému vynálezu pojmů a pojmovosti. Trvalo však víc než dvě tisíciletí, než se podařilo filosoficky nejen tematizovat, ale se vši důkladností formulovat promyšlený program a do velké míry účinně provést rozsáhlý projekt kritiky samotné kritičnosti a toho, co každou kritičnost umožňuje, aniž by ji ovšem dostačujícím způsobem zakládalo, totiž rozumu.

Není jiné (lidské) kritiky než kritika rozumová, tj. kritika užívající rozumu. Dějiny evropského myšlení, které se především díky řeckým filosofům vydalo po cestách rozumu a rozumovosti, nicméně stále naléhavěji dokumentovaly jistou nedostatečnost rozumu a rozumových postupů. To přicházelo velmi vhod všem, kteří – ať už z jakýchkoliv pohnutek – chovali k rozumu nedůvěru, či dokonce nenávisť. Středověk zvláště ve své druhé polovině ohromně přispěl k rozvinutí pojmovosti a logičnosti myšlení, a vytvořil tím (navzdory dodnes přetrvávajícím předsudkům) mimořádně dobré předpoklady pro novověkou vědu. Sama pojmovost a logičnost v tradičním smyslu však není a nemůže ještě být zárukou plné rozumovosti a rozumnosti myšlení. Karteziánský racionalismus, sám ne dosti kritický, připravil půdu pro nepřiměřenou, až naivní osvícenskou důvěru v „rozum“, aby tak prokázal, že rozum a naivita se nemusí nutně vylučovat. Přesto se osvícenství stalo vlastně jakýmsi čtvrtým sloupem evropanství, neboť jeho význam nespočívá v oné nekritické důvěře v rozum, v takřka pověřeném spoléhání na racionalitu, které se dnes tak často zdůrazňuje. Osvícenství na jedné straně přispělo k posílení do té doby jen velmi slabé důvěry v rozum v nejbližších vrstvách evropských společností, a tím položilo základy k dnešnímu stavu obecného vědomí. Na druhé straně však ve svém vyústění přispělo novým významným krokem k rozlišení mezi rozumem naivním (a tedy ne dosti rozumným) a rozumem kritickým. Rozum už nemůže být chápán jako jednou daný instrument, ale představuje cestu (tj. evropskou cestu). Rozum může mít nedostatky, může se mýlit, ale lidé nemají k dispozici žádný jiný prostředek, jak rozpoznat vlastní myšlenkové (i jiné) omyly, než právě rozum, tj. porozumění oněm omylům a pochopení, proč to jsou vskutku omyly. Není jiné instance, která může nahlédnout chyby a omyly rozumu, než právě rozum sám.

V čem spočívá ona kritičnost, bez níž rozum není dost rozumný a bez níž filosofie není dost filosofická? Především v plném vědomí, že rozum vůbec a filosofování zvláště se nemůže přímo dotknout skutečnosti, že ani nejrozumnější myšlení nemá skutečnost prostě před sebou a že

pouhou svou myšlenkou skutečností nedisponuje. Rozum znamená rozumění, porozumění, pochopení. Rozumět však můžeme jen něčemu, co je nějak rozumné, pochopit můžeme jen něco, co dává alespoň nějaký smysl. V tom musí být dokonce sám kantovský kriticismus kritizován a překonán: není pravda, že rozum v posledu poznává jen sám sebe, že lidský rozum „osmysluje“, tj. obdařuje smyslem to, s čím se (jakožto s ne-smyslým, smysl jen ze sebe a sebou samým nedávajícím) setkává a střetá. Filosofie stojí a padá s důvěrou, že se můžeme setkávat s něčím, co „dává“ smysl, s něčím, do čeho nemusíme smysl sami vkládat.

Zajisté ne všechno dává smysl. Nepochybně se rozum a filosofie setkávají také s leccíms, co smysl nedává, co je dokonce protismyslné a absurdní. Kritický rozum a kritická filosofie si budou vždycky dávat dobrý pozor na dvě věci: jedno nebezpečí ne-rozumu a ne-filosofičnosti spočívá v naivitě, s jakou předčasně, nezdůvodněně a bez znalosti věci přisuzujeme smysl něčemu, čeho smysl ve skutečnosti neznáme a co možná smysl nemá; druhé nebezpečí spočívá v opaku, totiž že předčasně, nezdůvodněně a bez dostatečné znalosti věci popíráme smysl tam, kde jej zatím nejsme schopni (a často ani ochotni) nahlédnout.

V jedné věci však – právě v záležitosti smyslu – není a nemůže být smíru mezi filosofií a nefilosofií: skutečnost, že myšlení po dlouhé věky prohlubuje svou rozumnost a že vyostřuje svou kritičnost, je možná a myslitelná jenom za předpokladu, že alespoň něco v tomto světě smysl dává, a že tedy nějaký smysl má. I to je zajisté možno popírat, ale pak opouštíme filosofii, opouštíme cestu rozumu, a musíme se v důsledku toho rozloučit i s myšlenkou a programem kritičnosti. Naproti tomu opravdová filosofie se vždycky cítí lákána a provokována každou novou, na první pohled sebenesmyslnější, sebeabsurdnější myšlenkou. Pascal, kterého jsem již jednou citoval, si na jednom místě svých MYŠLENEK pochvaluje starší výrok, že prý nelze vyslovit nic tak absurdního, co by již nebylo zastáváno některým z filosofů. Vyloučíme-li pouhé rétory a sofisty, můžeme onen výrok pozitivně vyložit v tom smyslu, že filosof jako myšlenkový experimentátor demonstruje svou víru ve smysl a svou rozumovou zakotvenost ve světě smyslu a smysluplnosti právě tím, že se vystavuje možné absenci smyslu, resp. smysluprázdnoti s nadějí, že přitom bude přece jen osloven čímsi smysluplným, co by jinak a zejména jiným přístupům mohlo unikat.

Filosofie je ve svém nejstarším sebezpochopení láskou k moudrosti (a moudrost je nepochybně něco, co nejen dává smysl, ale zejména co se otvírá smyslu). U Platóna je milování moudrosti ztotožněno s milováním pravdy. Pravda se však nemůže prosazovat ani vyjevovat jako pravda, leč ve světě (ve sféře) smyslu, tj. v prostředí toho, čemu nejstarší Řekové říkali LOGOS. Odvažovat se proto na půdu absurdity znamená pro filosofa vystavovat se možnému smyslu i tam (a zejména tam), kde dosud nebyl viděn ani hledán. Kritičnost filosofie tak vrcholí v tom, že samu sebe přivádí do krize, a v této krizi je připravena troskotat. Nikoliv ovšem ledajak, nýbrž troskotat, selhávat tváří v tvář pravdě. Pak už filosofovi nezbývá než se stávat jen svědkem alespoň jednoho vítězství oné pravdy, kterou nade vše miluje.